

DEVELOPMENT EFFORTS FOR AĞRI DURING THE RULE OF DEMOCRAT PARTY (1950-1960)

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARI DÖNEMİNDE AĞRI'YI KALKINDIRMA
ÇALIŞMALARI (1950-1960)

Abdulaziz KARDAŞ¹

Abstract

The works for the development of the country at the earlier stage of the Republic on account of inadequacy in qualified man power, security problems and social issues, could not be reached the desired level. As a result of the elections on 14 May 1950, the Democrat Party rule started. As the rule of Democrat Party started, there were many changes all around the country. Ağrı had an important share among the provinces which were at the centre of these changes. For the first 27 years of the Republic, Ağrı was mainly known with the insurgencies took place in the province. As Democrat Party came to rule, as result of either suitable conditions or intensive efforts of the government for the development of the region, Ağrı had important investments. Since the Prime Minister Adnan Menderes took place in the investigative visits to the provinces at east and contacted with public here, the development efforts were affected very positively. There were improvements in many fields where construction at first place in addition to education, health, agriculture and husbandry, and the modern public institutions were started to be constructed.

Keywords: Ağrı, Democrat Party, Development, Construction.

Özet

Cumhuriyet döneminde ülkenin kalkındırılması için yapılan çalışmalar, yetişmiş eleman sıkıntısı, asayiş sorunları, iktisadi ve sosyal sebeplerden dolayı istenilen seviyede olamamıştı. 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimle Demokrat Parti iktidara geçmişti. Demokrat Parti'nin iktidara geçmesiyle ülkenin her tarafında gelişme ve değişimler yaşanmıştı. Bu gelişmelerin etkili bir şekilde yaşandığı vilâyetler arasında Ağrı önemli bir paya sahip olmuştu. Cumhuriyetin ilk 27 yıllık döneminde Ağrı, adını daha çok burada etkili olan isyanlarla duyurmuştu. Demokrat Parti'nin iktidara geçmesiyle gerek şartların elverişli hale gelmesi ve gerekse hükümetin bölgenin kalkındırılması için yoğun çaba sarf etmesi, Ağrı'da önemli yatırımların yapılmasını sağlamıştır. Başbakan Adnan Menderes'in, Doğu vilâyetlerine yapılan tetkiklere katılması ve buradaki halkla temas kurması, kalkınma çalışmalarına olumlu bir şekilde yansımıştı. Bayındırlık başta olmak üzere, eğitim, sağlık, tarım ve hayvancılık alanlarında gelişmeler yaşanmış ve modern devlet kurumlarının yapımına başlanmıştı.

Anahtar Kelimeler: Ağrı, Demokrat Parti, Kalkınma, Bayındırlık.

¹ Yrd. Doç. Dr. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: a.kardas@yyu.edu.tr

Giriş

14 Mayıs 1950'de yapılan milletvekili genel seçimini Demokrat Parti(DP)'nin kazanmasıyla 27 yıllık Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidarı sona ermişti. Seçimlerin ardından Celâl Bayar Cumhurbaşkanı, Adnan Menderes Başbakan olmuştu. Bayar'ın ve Menderes'in bu görevleri 27 Mayıs 1960'a kadar sürmüştü². DP hakkında bir değerlendirme yapılırken göz önünde tutulacak, inkâr edilmesi güç bir gerçek vardır. O da; partinin Türk tarihinde yürüttüğü iktisadî politikayla kitle halinde köyleri etkileyebilmiş, köylerdeki yoksulluk ve cehalet kısır döngüsünü kırmayı başarmış ilk siyasi örgütlenme olmasıdır. DP, kalkınma hamlesini köylere kadar götürebilmiş ilk Türk hükümetidir³. DP'nin genel prensipleri liberalizm ve demokrasi gibi iki temel üzerinde yoğunlaşıyordu. Liberalizm hem hürriyetler açısından hem de iktisadi düzen olarak kabul edilmişti. Belli başlı insan hak ve hürriyetleri öngörülmüş, özellikle dernek kurma hürriyeti üzerinde ısrar edilmişti⁴.

1) Bayındırlık Faaliyetleri

Türkiye, II. Dünya Savaşı sonrasında öncelikli ihtiyaçlar arasına aldığı ulaşım sistemi içinde esaslı bir karayolu ağının kurulmasının gerekliliği üzerinde durmuştu⁵. Bu savaş esnasında yaşanan tecrübeler, karayollarının vatan savunmasındaki önemini bir kere daha ortaya koymuştu⁶. Ayrıca bu dönemde motorlu taşıtların artması, bu taşıtların akışını sağlayacak yol ağlarının geliştirilmesi zorunluluğunu getirmişti. Bunun yanında eğitim ve sağlık hizmetlerinin yurdun her köşesine götürülmesi, sosyal ve ulusal bütünlüğün sağlanması konularındaki ihtiyaçlar ülkede var olan yol ağının daha iyi hale getirilmesini gerekli kılmaktaydı⁷.

Türkiye'nin durumunu, ihtiyaçlarını ve Amerika'nın yapacağı yardımın⁸ ne şekilde kullanılacağını saptamak amacıyla Amerika'dan heyetler gelmiş ve tetkiklerde bulunmuştu⁹. Türk-Amerikan heyetleri arasında yapılan görüşmelerden sonra¹⁰ yolların yapımı Türkiye'nin emniyetinin temininde olduğu gibi bayındırlık, ziraat ve madenciliğin gelişmesini de sağlayacak bir fırsat olarak değerlendirilmişti¹¹. 100 milyon dolarlık Amerikan yardım anlaşması gereğince, 22 Ekim 1947'de ilk parti yol yapım araç ve makinaları Türkiye'ye gönderilmişti¹². Hükümet, Amerikalı uzmanların tavsiyesine uyarak 9 yıl içinde (1949-1957) 23.000 km'lik devlet yolunun yapılmasını

² Ali Şeref Turan, **Türkiye'de Yerel Seçimler**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s.86-87.

³ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.494-495.

⁴ Cem Eroğul, **Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1970, s.13.

⁵ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 030.10.156.95.17.

⁶ Necmi Tan, "Ulaştırma Politikamız ve Yol Davası", **Karayolları Bülteni**, Yıl: 2, S: 15, Ocak 1952, s.1.

⁷ **Cumhuriyetin 50. Yılında Karayollarımız**, Hazırlayanlar: Mustafa Babür, Fevzi İzzet Atalay ve Diğerleri, Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1973, s. 40.

⁸ **Türkiye'de Marşal Plânı**, Hazırlayan: Devlet Bakanlığı 1'nci Daire Başkanlığı, Ankara 1950, s.17-19.

⁹ **Akşam**, 23 Haziran 1947; **Cumhuriyet**, 24 Haziran 1947; **Cumhuriyet**, 29 Haziran 1947.

¹⁰ **Aydın Tarihi**, S: 164, Temmuz 1947, s. 16-17.

¹¹ Osman Okyar, "Marshall Plânı ve Türkiye", **Cumhuriyet**, 30 Eylül 1948.

¹² **Aydın Tarihi**, S: 170, Ocak 1948, s.45; **Yeni Yurd**, 17 Kasım 1947.

ön gören bir çalışma programını hazırlamış ve uygulamaya geçirmişti¹³. Bu çerçevede Trabzon-Ağrı arasındaki ulaşımı geliştirmek amacıyla harekete geçilmişti¹⁴.

Hükümet, Doğu vilâyetlerinin en kısa zamanda kalkınmasını sağlamak amacıyla, önemli bir etken olarak gördüğü yol meselesi üzerinde durmuş ve bütçe imkânları ölçüsünde buradaki yolların yılın her ayında geçit verebilecek nitelikte yapılması esasını kabul etmişti¹⁵. Bunun için hükümet, çıkardığı yeni bir kanunla 25 milyon liraya kadar çıkabilecek bir ödenek verilebileceğini kararlaştırmıştı¹⁶. 1949 bütçesine “Doğu İlleri Kalkındırma Programı” için konulan 10 milyon liralık ödeneğin yarısından fazlasının yollara harcanması plânlanmıştı¹⁷.

Bayındırlık Bakanlığı'na bağlı yollar IX. Bölge Müdürlüğü, Van-Ağrı karayolunu yerinde görmek ve buradaki yol inşaat faaliyetlerini incelemek amacıyla Bakanlık Şose ve Köprüler Dairesi Reisi Vecdi Diker, Tutak'a gitmişti¹⁸. Ağrı-Van karayolunun yapımına 1950 sonlarına kadar devam edilmişti¹⁹.

Amerikalı yol uzmanlarının tavsiyeleri doğrultusunda, mevcut “Şose ve Köprüler Reisliği” kaldırılmış, yerine yeni bir teşkilât ve zihniyetle çalışacak “Karayolları Genel Müdürlüğü” kurulmuştu²⁰. Bu dönemde daha önce merkezi Diyarbakır olmak üzere kurulan Karayolları IX. Bölge Müdürlüğü, bölge sahasının çok geniş olması ve yapılması gereken işlerin çokluğu sebebiyle zor durumda kalmıştı. Bölgenin asırlar boyu ihmale uğramış olan yollarının diğer bölgelerdeki yollarla aynı şekilde geliştirilmesini sağlamak amacıyla Haziran 1952'de merkezi Van'da olmak üzere; Ağrı, Muş, Bitlis, Hakkâri vilâyetlerini kapsayacak “Karayollar XI. Bölge Müdürlüğü” kurulmuştu²¹. Bu müdürlüğün kurulması, buradaki vilâyetlerin yol ve köprü ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir adım olmuştu²².

Bayındırlık alanında dönemin genel politikası gereği yollara ağırlık verilmişti. DP tüzüğünde ulaştırma konusu şu şekilde ele alınmıştı; “*Milli ekonominin gelişmesini geciktiren sebeplerden birisi de ulaştırma ekonomimizin yetersizliği ve pahalılığıdır. Ulaştırma işlerimizi bu görüşün gerekli önemle ele almak fikrindeyiz*”, “*modern yol yapım tekniği büyük vasıtalar ve makinelere ihtiyaç göstermektedir. Köy, bucak yolları dışındaki yapımın merkezden idaresini esaslı bir plan içinde büyük yol şebekeleri kurulmasını zaruri görmekteyiz*”²³. 1952-1957 arasında karayolları Doğu vilâyetlerine 6.800 km'lik yol yapmayı planlamış ve 175 milyon liralık ödenek ayırmıştı²⁴. Bu

¹³ C.H.P. Hükümetlerinin Bayındırlık ve Ulaştırma Alanındaki Başarıları Hakkında Not, CHP Propaganda Malzemesi Serisi, Ankara 1950, s. 3; **Ulus**, 27 Şubat 1949; **Akşam**, 14 Şubat 1948; N. Yücel Mutlu, **Bayındırlık Bakanlığı Tarihi**, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Yayını, Ankara 2005.s. 337; Nazım Berksan, **Yol Davamız Nerede?**, Akın Matbaası, Ankara 1951, s. 17.

¹⁴ **Van Sesi**, 1 Temmuz 1948; **Akşam**, 1 Eylül 1948; **Akşam**, 3 Eylül 1948; **Van Sesi**, 7 Eylül 1949; İstatistik Genel Müdürlüğü, **Küçük İstatistik Yıllığı 1947-1950**, Ankara 1951, s.321-322.

¹⁵ Nurettin Süzmen, “Doğu Bölgesinin Kalkınması”, **Van Sesi**, 28 Kasım 1949.

¹⁶ **Şose ve Köprülerin Yapımı İçin Gelecek Yıllara Geçici Yüklemelere Girişilmesi Hakkında Kânun**, TBMM Kavanin Mecmuası, Devre (D): VIII, Cilt (C): 31, TBMM Basımevi, Ankara 1949, s.744.

¹⁷ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (TBMM TD)**, VIII/19, B: 83, (9.5.1949),s.288.

¹⁸ **Zafer**, 25 Temmuz 1949.

¹⁹ **TBMM TD**, VIII/21. B: 3, (11.11.1949), s. 54; **Ayın Tarihi**, S: 192, Kasım 1949, s. 45; **Cumhuriyet**, 11 Ekim 1952.

²⁰ **TBMM TD**, VIII/24, B: 44, (11.2.1950), s. 448.

²¹ **Karayolları Bülteni**, Yıl: 2, S: 20, Haziran 1952, s.5; **Yeşil Bitlis**, 16 Şubat 1953.

²² **Yeşil Bitlis**, 22 Aralık 1953.

²³ **Demokrat Parti, Tüzük ve Program**, Doğu Matbaası, Ankara 1949, s.70-71.

²⁴ Mustafa Sönmez, **Doğu Anadolu'nun Hikâyesi**, Arkadaş Yayınevi, Ankara 1992, s.130.

dönemde de Bayındırlık Bakanlığı buradaki karayollarını geliştirmek amacıyla Amerikan yol heyeti ile işbirliği yapmaya devam etmişti²⁵.

DP hükümeti, Haziran 1952'de Ağrı'yı Kars'a bağlayacak olan 97 km'lik Ahtalar yolunun yapımı ve bozulan kısımlarını tamir etmek için vilâyet emrine 200 bin lira tahsis etmiş ve 9 m genişliğinde standart bir karayolu yapılması için incelemelere başlanmıştı.²⁶

Karayollar XI. Bölge Müdürlüğü, Haziran 1956'da Ağrı Vilâyeti ile kazaları arasındaki irtibatı sağlaması bakımından büyük öneme sahip olan Muş, Bulanık, Malazgirt, Patnos yolunun yapımını programına alarak çalışmalara başlamıştı. Yolun başlangıç noktası olan Abdurrahman Paşa Köprüsü mevkiinde büyük bir merasim yapılmıştı. Muş, Bulanık, Malazgirt ve Varto'dan yüzlerce kişi düzenlenen törene katılmıştı²⁷.

1959'da Türkiye-İran karayolunun yapımına başlanarak, bu yol üzerinde birçok beton köprü yapılmış ve yoldaki kayalıklar kaldırılmıştı²⁸. Ağrı'da Körçay üzerinde bulunan köprünün yapılması karayolları tarafından kararlaştırılmış ve köprünün yapılacağı yerin ölçümleri yapılmıştı²⁹. Ağrı'daki Körçay Nehri üzerindeki Meydan Köprüsü'nün tamir işlerine de başlanmıştı³⁰. Nisan 1960'tan itibaren Ağrı kazalarına ait 200 km'lik yol yeniden inşa edilmiş, 215 km'lik yolun toprak tesviyesi bitirilmiş ve 134 km'lik yolun da bakımı yapılmıştı. Ayrıca 113 km'lik vilâyet yolunun da bakım ve onarımı yapılmıştı³¹. Bu yılın başından itibaren Kağızman-Ahtalar-Ağrı yolu karayollarınca bakıma alınmıştı³².

DP hükümeti döneminde Ağrı'nın içme suyu sorununu çözmek ve elektrik tesislerinin kurulmasını sağlamak amacıyla da çalışmalar başlatılmıştı. Bu çerçevede köy içme suları için Vilâyet Bütçesi³³ ve Bayındırlık Bakanlığı ödeneğinden 320 bin lira ayrılmıştı. Ayrıca Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü tarafından bu iş için 30 km'lik galvanizli boru tahsis edilmiş³⁴. Aynı şekilde Ağrı'nın içme suyu sorununa çözüm getirmek amacıyla 40 bin lira ayrılmıştı. Bu para ile ilk etapta merkezin 4, Doğubayazıt'ın 10, Diyadin'in 5, Eleşkirt'in 9, Tutak'ın 5 ve Patnos kazasının da 6 köyünde inşaata başlanmıştı³⁵. Bu çalışmalarla Ağrı'nın 98 köyüne içme suyu götürülmüştü³⁶.

Ağrı Valiliği, Bayındırlık Bakanlığından, Murat suyu havzasının ıslahı ve sulama projelerinin hazırlanmasını istemişti. Valilik ayrıca Eleşkirt ve Badin ovaları sulama tesislerinin kurulması ve diğer küçük sulama işlerinin Topraksu veya DSİ tarafından yapılmasını istemişti³⁷. Yapılan çalışmalarla Doğubayazıt'ın içme suyu için 230.861 liralık ödenek ayrılmıştı³⁸. Ağrı'nın su işleri için de 95 bin lira tahsis edilmişti. Ağrı

²⁵ **Demokrat Doğu**, 16 Haziran 1952.

²⁶ **Ağrıdağ**, 18 Haziran 1952.

²⁷ **Demokrat Ağrı**, 8 Haziran 1956.

²⁸ **Demokrat Ağrı**, 28 Ocak 1960.

²⁹ **Demokrat Ağrı**, 14 Haziran 1960.

³⁰ **Demokrat Ağrı**, 11 Mayıs 1960.

³¹ **Demokrat Ağrı**, 12 Ağustos 1960.

³² **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC)**, D:XI, C:13, İnikat: 54, (8.4.1960), s.89.

³³ **BCA**, 030.18.01.02.142.11.12.

³⁴ **Demokrat Ağrı**, 12 Ağustos 1960.

³⁵ **Ağrıdağ**, 20 Haziran 1952.

³⁶ **Demokrat Ağrı**, 2 Nisan 1960.

³⁷ **BCA**, 030.01.114.720.11.

³⁸ **BCA**, 030.10.66.438.4.

Valiliği'nin desteği ile Patnos'un 11 ve Eleşkirt'in 1 köyü suya kavuşturulmuştu. Patnos'ta ilk etapta suya kavuşturulan köyler arasında Dedeli, Hasandolu, Sultanmut, Marmuz, Karabit, Sarısu, Aktereşan, Köllükler, Aktepe ve Kızkapan yer almıştı³⁹.

DP hükümetinin desteğiyle İller Bankası tarafından Ağrı Belediyesi için alınan 1 milyon 200 bin liralık elektrik yapım çalışmalarına başlanmıştı⁴⁰. 450 beygir gücünde olacak olan bu hidroelektrik santrali üç ay içinde faaliyete geçirilecekti⁴¹. 1960'ta Doğubayazıt Kazası'nda da bir elektrik santrali işletmeye açılmıştı⁴².

2) Eğitim-Kültür Faaliyetleri

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren eğitim-kültür faaliyetlerini yaygınlaştırma düşüncesi hükümetlerin ortak politikası olmuştu. Bu politika yalnızca milli gelenek ve ahlaki değerleri ileten bir araç olarak görülmemişti. Cumhuriyet hükümetleri için eğitim-kültür faaliyetleri, yapılan inkılabları yeni kuşaklara benimsetmek ve laik düşüncüyü geliştirmek bakımından ayrı bir önem kazanmıştı.

DP iktidarı döneminde eğitim-kültür politikaları devam ettirilmiş ve bu politikalar hükümet programlarında şu şekilde yer almıştı; *"Umumi ve mesleki eğitim ve öğretim yurt ihtiyaçlarını karşılayacak umumî bir plâna göre tanzim edilmeli ve gelecek nesillerin yalnız ilim ve teknik bilgi ile değil, millî ve insanî bütün manevi kıymetlerle teçhizine çalışmalıdır"*⁴³. DP, Doğuda her derece okulların açılması ve bölgenin bir kültür merkezi olması için üniversite kurulmasını ve böylece bölgeler arası fırsat eşitliğinin sağlanması gereğine parti programında yer vermiştir. Yeni hükümet, eğitimi bir bütün olarak ele alacağını ve parti programının ilkelerine göre yeniden düzenleyeceğini bildirmişti⁴⁴.

DP hükümetinin programında Doğu vilâyetlerinde her dereceden okulların, bir fakülte ile bir kültür merkezinin kurulması yer almıştı. DP'nin niteliğinin düşüklüğü noktasında sıkça eleştirilen okullaşma politikası çerçevesinde Doğu bölgesi de önemli miktarlarda ödeneklerden pay almıştı. Bu arada Doğu vilâyetlerinde özellikle kırsal alandaki seyrek yerleşim nedeniyle eğitim götürülemeyen yerler için de ciddi arayışlar içerisine girilmişti⁴⁵. 1951-1954 döneminde Adnan Menderes'in başbakanlığında kurulan DP hükümetinin programında kırsal bölgelerdeki okulların yapımlarına; *"köy okulları inşaatında Doğu illeri ile bu iller kadar geri kalmış diğer illerin ihtiyaçları ön planda tutulacak ve köylü vatandaşlarımızı mükellefiyete tabi tutan mevzuat kaldırılacaktır"*⁴⁶ şeklinde yer verilmişti.

DP hükümeti, 1951 bütçesinin imkânları ölçüsünde Ağrı Vilâyeti köylerinde 24-30 ilkokul binasının yaptırılmasını programa almıştı. Hükümet, Ağrı'daki köy okulları için

³⁹ **Ağrıdağ**, 13 Ağustos 1952.

⁴⁰ **Yayla**, 2 Ocak 1953.

⁴¹ **Ağrıdağ**, 18 Haziran 1952.

⁴² **Demokrat Ağrı**, 1 Eylül 1960.

⁴³ **Demokrat Parti, Tüzük ve Program**, Doğu Matbaası, Ankara 1949, s.58.

⁴⁴ **TBMM TD**, D: IX, C:1, 3. Birleşim (29.5.1950), s.29; Esmâ Torun, **II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de Kültürel Değişimler -İç ve Dış Etkenler- 1945-1960**, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, İstanbul 2006, s.305.

⁴⁵ Sait Aşgın, **Atatürk'ten Günümüze Doğu Anadolu**, Ankara 2002, s.61.

⁴⁶ Faik Kırbaşlı, **1920-1972 Döneminde Kalkınmada Öncelikli Yörelere İlişkin Hükümet Politikaları**, T.C. Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1973, s.111.

1 milyon 400 bin lira tahsis etmiş⁴⁷ ve 28 köyde ilkokul⁴⁸ binasının yapılmasına başlanmıştı. Okulu olmayan köyleri bir an önce okula kavuşturmak ve okul çağındaki çocukları en kısa zamanda okula başlatmayı plânlayan DP hükümeti, bütçeden 45 milyon liralık bir ödenek almıştı. Alınan bu ödenegin 692 bin lirası okulların bakımı ve onarımı için Ağrı'ya gönderilmişti⁴⁹. Bu dönemde Ağrı Akşam Kız Sanat Okulu'nun da yapım çalışmaları sürdürülmüştü⁵⁰. Okulun yapımı ve arazi istimlakı için Milli Eğitim Bakanlığı 20 bin lira göndermiş ve bu okulun açılması için çalışmalara başlanmıştı⁵¹. Ayrıca Ağrı Erkek Orta Sanat Okulu enstitü haline getirilmiş ve 1953-1954 eğitim-öğretim döneminden itibaren faaliyete geçirilmişti⁵².

Ağrı'da eğitim-öğretimin geliştirilmesi amacıyla 9 Ocak 1955'te Yapılan İl Daimi Encümeni Bütçe Komisyonu'nda Şeref Saracoğlu'nun yaptığı teklifle lise yapımına ve yüksek tahsil derneğine 2.500 lira ayrılmıştı⁵³. Lise için ödenegin ayrılması ile çalışmalar hızlanmış ve ortaokul binası 1954-1955 ders yılında lise haline getirilmişti⁵⁴. Açılan lisenin Ağrı'nın ihtiyacını karşılayamaması üzerine 1959'da lise için yeni bir arsa alınmış ve lise binası 1 milyon 861 lira keşif bedeli üzerinden ihaleye çıkarılmıştı⁵⁵.

DP döneminde Ağrı'da eğitim-öğretim alanında yapılan çalışmalar yetersiz kalmıştır. Çünkü 1960'a gelindiğinde bütün çalışmalara rağmen Ağrı'nın 100 köyünden sadece 21'inde okul inşa edilebilmişti⁵⁶. Bu nedenle DP hükümetinin iktidardan düşürülmesinden sonra da Ağrı merkezi ile kaza ve köylerindeki okulların yapımı için yapılan çalışmalar devam etmişti⁵⁷.

3) Sağlık Faaliyetleri

DP hükümeti, programında köy kalkınmasına önem vermiş ve bu bağlamda köyün sağlık meseleleri üzerinde önemle durmuştu. Bu amaçla gezici hastaneler ve sağlık merkezleri kurulmuştu. Doğuda etkili olan trahom ve sıtmayla mücadele için gezici ekipler kurulmuş, yaz aylarında birçok vilâyetteki köylerde sağlık taraması yapılmıştı⁵⁸. Bu dönemde sağlık alanında Ağrı'da salgın halini alan sıtmayla mücadeleye ağırlık verilmişti. Bu hastalık ile mücadelede ilerlemeler sağlanmış ve geçmiş yıllara göre daha fazla ilaç kullanılmıştı⁵⁹. Doğu vilâyetlerinde 1951'den itibaren sıtma savaşına yeniden önem verilerek teşkilâtın faaliyet alanı genişletilmiş ve köyler sağlık taramasından geçirilmiştir. Halkın ilaç sıkıntısını gidermek amacıyla buradaki vilâyetlerde ecza dolapları açılmış ve halka bedava kinin (chlor-hydrate de quinine) ilacı dağıtılmıştı. Ancak bu çalışmalar yetersiz kalmıştı⁶⁰.

⁴⁷ **Demokrat Ağrı**, 18 Mart 1960.

⁴⁸ **Demokrat Ağrı**, 2 Nisan 1960.

⁴⁹ **TBMM ZC**, D:XI, C:12, İnikat: 41, (19.2.1960), s.216.

⁵⁰ **BCA**, 030.10.66.438.4.

⁵¹ **Demokrat Ağrı**, 26 Mart 1955.

⁵² **BCA**, 030.01.90.566.1.

⁵³ "Ağrı Lise ve Yüksek Tahsil Derneği'ne Yapılan Yardım", **Demokrat Ağrı**, 10 Ocak 1955.

⁵⁴ İsmet Alpaslan, **Atatürk Yılında Ağrı**, Ankara 1982, s.253.

⁵⁵ **Demokrat Ağrı**, 26 Şubat 1960.

⁵⁶ **TBMM ZC**, D: XI, C:12, İnikat: 48, (26.2.1960), s.647.

⁵⁷ **Demokrat Ağrı**, 18 Kasım 1960.

⁵⁸ **TBMM TD**, D: IX, C:2, 5. Birleşim (13.11.1950), s.47.

⁵⁹ **TBMM TD**, D: IX, C:17, 1. Birleşim (1.11.1952), s.6.

⁶⁰ **TBMM TD**, D: IX, C:6, 66. Birleşim (18.4.1951), s.218.

Doğu vilâyetlerinde sıtmanın yanında diğer salgın hastalıklarla da etkili bir şekilde mücadele edilmişti. Bu dönemde Ağrı ve çevresinde münferit vakalar halinde görülen⁶¹ ve ihbarı zorunlu hastalıklardan olan cüzzam⁶² vakalarının tedavisi için Elazığ'da 225 yataklı bir Cüzzam Hastanesi faaliyet göstermekteydi⁶³. Bölgede cüzzama karşı verilen mücadelenin çok masraflı olması ve hastalığın Türkiye'deki durumu yetkilileri harekete geçirmişti. Cumhuriyetten önce cüzzama karşı verilen mücadelenin yetersiz kalması nedeniyle, bu dönemde modern ve ilmi esaslara dayalı metotlar kullanılmaya başlanmıştı. Bu çerçevede 1960'ta Ağrı, Kars ve Van'da cüzzam dispanserleri açılmıştı. Aynı zamanda Erzurum, Muş ve Maraş vilâyetlerinde açılan yeni dispanserlere 470 bin liralık ödenek ayrılmıştı⁶⁴.

Ağrı ve çevresinde bu dönemde çok nadir olarak trahom hastalığı da görülmüştü. Hükümet trahomla mücadele sahasını genişletmişti. Bu amaçla Kızılay'ın yardımıyla köylerde trahom taramalarında kullanılan motorlu araç sayısı artırılmış, trahom tedavisinde en yeni ve en etkili ilaçlar bol miktarda temin edilmişti⁶⁵.

1960'ın başlarında Pakistan'da kolera salgını yaygın bir hal almıştı. Irak'ta da görülen hastalığın Türkiye'ye sıçramaması için tedbir olarak İran, Irak ve Suriye sınır kapılarına sağlık ekipleri gönderilmişti. Bu sınır kapılarından Türkiye'ye girecek olanlar 6 saat karantinaya alınacak ve muayeneden geçirildikten sonra hastalık belirtisi görülmeyenler içeri alınacaktı. Ayrıca Bakanlar Kurulu aldığı bir kararla sağlık vekiline sınır kapılarını kapatma yetkisini vermişti⁶⁶.

Frengi mücadelesinde tarama ekipleri artırılmış ve o dönemin imkânları ölçüsünde tedaviye devam edilmişti⁶⁷.

Ağrı Valiliği, Ağrı Devlet Hastanesi'nin Genel Bütçeye alınmasını talep etmişti ancak Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın verdiği cevapta; bu hastanenin Genel Bütçeye dâhil edilmesinin imkânsız olduğu belirtilmişti. Buna karşın özel idareler ve belediyeler, hastaneler yardımı ödeneğinden bu hastaneye de mümkün olacak yardımın yapılacağı bildirilmişti⁶⁸. Ancak yapılan yardımlar Ağrı'daki hastanenin bakımını⁶⁹ ve doktor ihtiyacını karşılamaktan çok uzak kalmıştı.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Ağrı Devlet Hastanesi'nin tamiri için bütçeden 300 bin liralık bir pay ayırmıştır⁷⁰. Sağlık Bakanı Behçet Uz, Doğu Anadolu'da yaptığı tetkikler çerçevesinde Ağrı'ya gitmiş ve buradaki sağlık kurumlarını ziyaret etmişti. Bu sırada Ağrı'da yapılması plânlanan yeni hastanenin yapımı için 500 bin liralık bir ödenek ayrıldığını açıklamıştı⁷¹.

10 yıllık bir sağlık plânı hazırlayan Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, CHP'nin haksız iktisaplar sayılarak hazineye intikal ettirilen bütün halkevleri ve halkodaları

⁶¹ **BCA**, 030.10.177.221.12.

⁶² **TBMM ZC**, D: XI, C:1, 23. İnikat (10.1.1958), s.453-454.

⁶³ **TBMM TD**, D: IX, C:4, 30. Birleşim (15.1.1951), s.206.

⁶⁴ **TBMM ZC**, D:XI, C.12, İnikat: 41, (19.2.1960), s.274.

⁶⁵ **TBMM TD**, D: IX, C:17, 1. Birleşim (1.11.1952), s.6.

⁶⁶ **Demokrat Ağrı**, 21 Ağustos 1960.

⁶⁷ **TBMM TD**, D: IX, C:17, 1. Birleşim (1.11.1952), s.6.

⁶⁸ **BCA**, 030.10.66.438.4.

⁶⁹ Bedri Münir Şefkatli, "Sağlık ve Hastahane", **Yayla**, 29 Ocak 1953.

⁷⁰ **Demokrat Ağrı**, 22 Haziran 1955.

⁷¹ **Demokrat Ağrı**, 23 Haziran 1955.

binalarının emrine verilmesini istemiş ve bunların sağlık plânının icabı olarak kullanılacağını belirtmişti⁷².

DP iktidarı döneminde Ağrı'da devlet hastanesi, sağlık merkezi, dispanser, doğumevi sayıları ile burada çalışan doktor, hemşire, ebe ve diğer sağlık personeli sayısı artırılmıştı⁷³. Ancak çocuk sağlığı poliklinikleri bulunmamakta ve doktor olmadığından sağlık ocakları faaliyet gösteremekteydi⁷⁴.

4) Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri

DP hükümetini CHP'den ayıran önemli görüş farkı tarım politikasının ele alınışında görülmüştü. Nüfusun yüzde 80'inin tarımla uğraştığı Türkiye'de tarım, milli ekonomi ve ticaretin ana kaynağını oluşturmaktaydı⁷⁵. Bunun için milli gelirin artması ve her sahada kalkınmanın ana şartı bu temelin kuvvetlenmesi ile mümkün olacaktı. DP, tarımda modern tekniklerin kullanılmasını ön plâna almıştı. Bunun yanında tarımsal kredi sağlama, tarım araç-gereçlerini modernleştirme, hastalık ve haşerelerle mücadele, iyi tohum ve tohumları ıslah konuları üzerinde önemle durmuştu. Ayrıca ileri sulama teknikleri uygulama, yol ve ulaştırma problemlerini çözmeye ve topraksız çiftçiye toprak sağlama partinin üzerinde durduğu diğer konulardandı⁷⁶.

DP, iktidara geldikten sonra Birinci Adnan Menderes Hükümeti Programında da parti programına uygun olarak tarım konusuna büyük önem verilmiştir. Parti Programında; *"Türkiye'de ziraat milli ekonominin temelini zirai mahsullerimiz ise sanayimizin ve dış ticaretimizin ana kaynağını teşkil etmektedir"* denilerek daha önce izlenen tarımsal politikalar eleştirilmiş ve DP iktidarının tarımı ön plânda tutan bir görüşle hareket edeceği, bu doğrultuda olmak üzere tarımsal kredi ve araç-gereç sorunlarını çözeceği, hastalık ve haşerelerle mücadele edeceği, iyi tohum seçimi ile tarım tekniklerinden yararlanılacağı belirtilmişti⁷⁷.

DP programında tarımsal faaliyetlerde izlenecek politika şu şekilde yer almıştı: *"Ziraat milli gelirin en geniş kaynağını teşkil ettiğine göre zirai kalkınmanın memleket kalkınmasının temeli olacağına şüphe yoktur. Bu sebeple devlet, gayretlerinin topraktan bol, iyi ve ucuz mahsul almak hedefinde toplanmasını zaruri görmekteyiz"*⁷⁸. Tarımsal kalkınma konusunda tarım teşkilâtını yeniden organize etme ve araştırma kuruluşlarını memleketin her tarafına yayma da esas alınmıştı. Ayrıca, tespit edilen yeni metotları ve vasıtalarını köylere kadar ulaştırmak amacıyla harekete geçilmişti. Tohum ıslahında ıslah istasyonlarını ve bunların vereceği seçkin tohumları çoğaltmakla vazifeli üretme çiftliklerini rasyonel bir şekilde çalıştırmak⁷⁹ gibi tedbirler de DP hükümetinin politikaları olmuştu.

⁷² Yeşil Bitlis, 23 Kasım 1955.

⁷³ TBMM ZC, D: XI, C:5, 5. İnikat (21.11.1958), s.205.

⁷⁴ BCA, 030.01.114.720.11.

⁷⁵ TBMM TD, D: IX, C:1, 3. Birleşim (29.5.1950), s.28; Mustafa Albayrak, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti 1946-1960**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004, s.334.

⁷⁶ Faruk Sükan, **Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları TBMM 1950-1960**, Kültür Ofset Yayınları, Ankara 1991, s.9.

⁷⁷ TBMM TD, D: IX, C:1, 3. Birleşim (29.5.1950), s.28; Mustafa Albayrak, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti 1946-1960**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004, s.334.

⁷⁸ **Demokrat Parti, Tüzük ve Program**, Doğu Matbaası, Ankara 1949, s.65.

⁷⁹ TBMM TD, D: IX, C: 3, 16. Birleşim (8.12.1950), s.94.

DP hükümeti, bu politika çerçevesinde 1952'de topraksız çiftçi ve köylüyü topraklandırmak amacıyla toprak komisyonları kurmuştu⁸⁰. Topraksız çiftçinin uzun zaman topraksız kalması doğru görülmediğinden ve bir an evvel üretici hale gelmesini sağlamak hedeflenmişti⁸¹. Böylece önceki dönemlerde ihmal edilen bu mesele halledilerek⁸² tarımsal faaliyet ve gelirinin artırılması sağlanmıştı.

Ağrı'da Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gereğince arazi dağıtılması için hazırlıklar yapılmıştı. Kadro, eleman ve ödenek imkânları müsait oldukça yurdun her bölgesinde arazi dağıtılması için peyderpey Toprak Komisyonları kurulmaktaydı. Bu meyanda sırası gelince Ağrı'da da bir Toprak Komisyonu kurulacaktı⁸³.

Ağrı Valiliği, İl Özel İdareye ait mali durumun düzeltilmesi için hükümetten 100 bin lira talep etmişti. Ancak bütçe yetersizliğinden bu paranın sadece 14 bin lirası verilebilmişti. 28 Mayıs 1951'de Tarım Bakanlığının Başbakanlığa gönderdiği yazıda; Doğu bölgesi hayvanlarının ıslah ve sayılarının çoğaltılması ile bu mıntıkadaki vilâyetlerin hayvancılık bakımından kalkındırılması gayesiyle Ağrı'ya komşu bulunan Van Vilâyeti'nin Erciş mevkiinde "*Doğu Altındere Harası*" adıyla bir hara kurulduğu yer almaktaydı⁸⁴. Bu harada yetiştirilecek damızlıklar ile Ağrı, Van ve diğer Doğu vilâyetleri hayvanlarının ıslahı sağlanmış olacağından ayrıca Ağrı'da bir hara tesisine ihtiyaç görülmediği⁸⁵ belirtilmişti. Ancak Ağrı'nın coğrafi yapısı ve ikliminin hayvancılığa müsait olması buradaki üretimi artırmıştı. Meselâ, 1951'de yapılan hayvan sayımlarına göre Ağrı'da 1.750.000'e yakın küçük ve büyük baş hayvan beslenilmekteydi⁸⁶.

Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'ndan 22 Mayıs 1951'de Başbakanlığa gönderilen yazıda; Toprak Ofisi Genel Müdürlüğünün Ağrı'da yılda ortalama olarak askeriye 1400 ton ve halka 1000-1600 ton kadar hububat satışı yapmakta olduğu; burada 16 adet 1440 tonluk çelik silo ile 715 tonluk kiralık depo olmak üzere 2155 tonluk yerin mevcut olduğu, ofisin Ağrı'da mevcut çelik silolarıyla kira ile sağlanabilen depoların mahsulün normal olduğu yıllarda ihtiyacı karşılayabildiği ifadesi yer almaktaydı⁸⁷.

DP hükümeti, Doğu bölgesinin iktisadî kalkınmasını sağlamak amacıyla 1952'de Ağrı, Bitlis, Muş, Van, Kars ve Hakkâri'de hububat yerine hayvancılığı geliştirmek amacıyla yeni bir program hazırlamıştı⁸⁸. Çünkü hayvancılığa müsait bu vilâyetlerde yetiştirilecek hayvanlardan daha fazla gelir elde etmek mümkündü. Böylece Ağrı'da çalışma unsuru olarak tarımdan hayvancılığa kayma başlamıştı⁸⁹.

DP, Doğu bölgesini iktisaden kalkındırmak için suni tohumlama istasyonları kurmuştu. Bunlardan sadece Ağrı'nın hayvan ürünlerinden bir yılda elde edeceği gelir 875 milyon lira olarak hesaplanmıştı⁹⁰. Başbakan Adnan Menderes, Ağrı'da yapılan çalışmaları yerinde tetkik etmek amacıyla 7 Temmuz 1956'da Erzurum'dan Ağrı'ya

⁸⁰ **BCA**, 030.01.117.737.6.

⁸¹ **TBMM ZC**, D: XI, C:10, 13. İnikat (11.12.1959), s.452-453.

⁸² **Zafer**, 18 Ocak 1959.

⁸³ **BCA**, 030.10.66.438.4.

⁸⁴ **BCA**, 030.10.66.438.4.

⁸⁵ **BCA**, 030.10.66.438.4.

⁸⁶ **Ağrıdağ**, 18 Haziran 1952.

⁸⁷ **BCA**, 030.10.66.438.4.

⁸⁸ **Ağrıdağ**, 27 Ağustos 1952.

⁸⁹ Fuat Araslı, "Doğu Bölgesinin İktisadî Kalkınmasını Nasıl Sağlayabiliriz", **Ağrıdağ**, 15 Haziran 1952.

⁹⁰ **Ağrıdağ**, 27 Ağustos 1952.

gitmişti. Ağrı'daki çalışmalarını tamamladıktan sonra 8 Temmuz'da Tutak'ı ziyaret etmişti⁹¹.

Hükümet Ağrı'da hayvan ırklarının ıslahının yanında hayvan hastalıklarıyla da mücadele etmişti. Hastalığa yakalanan hayvanlara uygulanmak üzere Tahran'dan 30 bin ünitelik serum getirtilmişti. Türkiye'deki Amerikan Askeri Teşkilatı'nın girişimiyle Tahran'daki Razi Enstitüsü'nden temin edilen bu serumlardan başka Birleşmiş Milletler Yiyecek ve Tarım Maddeleri Teşkilatı da 500 dozluk bir aşı göndermişti⁹².

Yurt genelinde tatbikine girişilen “*mera ıslahı ve hayvan beslenmesi*” projesinde yapılan işleri gözden geçirmek ve çalışmaları daha da canlandırmak üzere Ağrı'da bir toplantı yapılmıştı. Toplantıya Ankara Üniversitesi Ziraat Araştırma Enstitüsü, FOA uzmanları ile 20 vilâyetten çayır ve mera uzmanları katılmıştı⁹³

Ağrı Valiliği, 1956 kışının çok soğuk ve karlı geçmesi üzerine Ağrı'daki hayvanların yem ihtiyacının karşılanması amacıyla 13 Mart 1956'da Ziraat Vekâleti Veterinerlik İşleri Umum Müdürlüğünden, Toprak Mahsulleri Ofisi Umum Müdürlüğünün Horasan ve Ağrı depolarından 200 ton yemlik hububat, bedeli karşılığında verilmesini talep etmişti⁹⁴. 14 Mart 1956'da Başvekâlete gönderilen yazıda; Ağrı Vilâyeti yetiştiricileri ihtiyacı için Toprak Mahsulleri Ofisi Umum Müdürlüğünce 200 ton yemlik hububat tahsis edilmiştir⁹⁵. Bunun dışında hayvan sahipleri sürekli hayvan yemi talebinde bulunmuştu. Meselâ, Ziraat Vekâleti Veterinerlik İşleri Umum Müdürlüğünden 7 Nisan 1956'da Başvekâlete gönderilen yazıda; Doğubayazıt DP İdare Heyeti Reisi Mustafa Özdemir'in hayvan yemi hakkındaki talebine olumlu cevap verilmişti⁹⁶. Ağrı Valiliği, 9 Nisan 1956'da Başvekâlete gönderdiği yazıda; Ağrı Vilâyeti'nin Doğubayazıt Kazası'na bağlı Kızıldize Köyü Muhtarı Abdullah Kömürcü'nün hayvanları için Toprak Mahsulleri Ofisi'nden yem talep ettiği belirtilmişti⁹⁷. Ziraat Vekâleti Veterinerlik İşleri Umum Müdürlüğü'nden 10 Nisan 1956'da Toprak Mahsulleri Ofisi Umum Müdürlüğüne yazdığı yazıda; Ağrı Vilâyeti'nin Taşlıçay Kazası'na bağlı Güleser Köyü Muhtarı Davut Bey tarafından 14 Nisan 1956'da Ziraat Vekâletine gönderdiği dilekçede hayvanlarının yem sıkıntısından dolayı kırıldığını belirtilmiş ve yardım talebinin değerlendirilmesi istenmiştir⁹⁸.

DP hükümeti Ağrı'da hayvancılığın gelişmesi amacıyla 21 Nisan 1956'da çıkardığı bir kararnâmeyle Doğubayazıt bölgesindeki hayvanlar ile “*İğdir Devlet Üretim Çiftliği*” hayvanlarının otlatılması için ilgili kimseler tarafından her türlü emniyet tedbirleri alınmak suretiyle 15 Mayıs 1956'ya kadar Ağrı ve Dil yasak bölgelerine girmelerine izin verilmesini sağlamıştı⁹⁹. Bunun yanında 30 Mayıs 1956'da çıkarılan başka bir kararnâme ile İğdir Devlet Üretim Çiftliği hayvanlarını Serdarbulak Yaylası'na götürmek üzere sürü personelinin geçmesine izin verilmiş olan Ağrı yasak bölgesinin

⁹¹ BCA, 030.01.2.15.3.

⁹² Demokrat Ağrı, 1 Eylül 1960.

⁹³ Demokrat Ağrı, 19 Eylül 1955.

⁹⁴ BCA, 030.01.80.509.14.

⁹⁵ BCA, 030.01.80.509.14.

⁹⁶ BCA, 030.01.81.510.2.

⁹⁷ BCA, 030.01.81.510.4.

⁹⁸ BCA, 030.01.81.510.5.

⁹⁹ BCA, 030.18.01.02.142.36.2.

kullanılması kararlaştırılan kısımlarına hayvan otlatmak için mezkûr çiftlik sürü personelinin devamlı olarak geçmeleri sağlanmıştı¹⁰⁰.

Hükümet, Ağrı'daki kalkınmayı hızlandırmak ve buradaki hayvancılığı geliştirmek amacıyla 1956¹⁰¹, 1957¹⁰², 1958¹⁰³ ve 1960¹⁰⁴ vilâyet bütçelerine ek ödenekler koymuştur. Ayrıca İran sınırındaki hudut kapılarında bulunan jandarma birlikleri seyyar bir hale getirilmiştir¹⁰⁵.

Sonuç

Cumhuriyet Dönemi'nde ülkenin kalkındırılması için yapılan çalışmalar, yetersiz kalmıştır. Demokrat Parti'nin iktidara geçmesi ve şartların elverişli hale gelmesi ile hızlı bir kalkınma hamlesi başlatılmıştır. Bu çerçevede ülkenin her tarafında olduğu gibi Doğunun en küçük vilâyetlerinden olan Ağrı'da da bayındırlık, eğitim-kültür, sağlık, tarım ve hayvancılık alanlarında önemli oranlarda harcamalar yapılmıştır. Yapılan harcamalarla vilâyetin her tarafında gelişme ve değişimler yaşanmıştır.

Başbakan Adnan Menderes'in, Doğu vilâyetlerine ve Ağrı'ya yapılan inceleme gezilerine katılması, buradaki halkla temas kurması, kalkınma çalışmalarına olumlu bir şekilde yansımıştır. Ancak bütün çalışmalara rağmen DP döneminde Ağrı'nın kalkındırılması istenilen seviyelerde olmamıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BCA, 030.01.114.720.11.
- BCA, 030.01.2.15.3.
- BCA, 030.01.80.509.14.
- BCA, 030.01.81.510.2.
- BCA, 030.01.81.510.4.
- BCA, 030.01.81.510.5.
- BCA, 030.01.90.566.1.
- BCA, 030.10.66.438.4.
- BCA, 030.18.01.02.142.11.12.
- BCA, 030.18.01.02.142.36.2.
- BCA, 030.18.01.02.143.46.20.
- BCA, 030.18.01.02.143.58.12.

¹⁰⁰ BCA, 030.18.01.02.143.46.20.

¹⁰¹ BCA, 030.18.01.02.143.58.12.

¹⁰² BCA, 030.18.01.02.146.34.6.

¹⁰³ BCA, 030.18.01.02.148.20.19.

¹⁰⁴ BCA, 030.18.01.02.155.4.4.

¹⁰⁵ BCA, 030.01.114.720.11.

BCA, 030.18.01.02.146.34.6.
BCA, 030.18.01.02.148.20.19.
BCA, 030.18.01.02.155.4.4.
BCA. 030.01.117.737.6.
BCA. 030.10.156.95.17.
BCA. 030.10.177.221.12.

Gazeteler

Ağrıdağ
Akşam
Cumhuriyet
Demokrat Ağrı
Demokrat Doğu
Ulus
Van Sesi
Yayla
Yeni Yurd
Yeşil Bitlis
Zafer

Kitap ve Makaleler

“Ağrı Lise ve Yüksek Tahsil Derneği'ne Yapılan Yardım”, Demokrat Ağrı, 10 Ocak 1955.
ALBAYRAK, Mustafa, Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti 1946-1960, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004.
ALPASLAN, İsmet, Atatürk Yılında Ağrı, Ankara 1982.
ARASLI, Fuat, “Doğu Bölgesinin İktisadî Kalkınmasını Nasıl Sağlayabiliriz”, Ağrıdağ, 15 Haziran 1952.
AŞGIN, Sait, Atatürk'ten Günümüze Doğu Anadolu, Ankara 2002.
AYIN Tarihi, S: 192, Kasım 1949.
BERKSAN, Nazım, Yol Davamız Nerede?, Akın Matbaası, Ankara 1951.
C.H.P. Hükümetlerinin Bayındırlık ve Ulaştırma Alanındaki Başarıları Hakkında Not, CHP Propaganda Malzemesi Serisi, Ankara 1950.
Cumhuriyetin 50. Yılında Karayollarımız, Hazırlayanlar: Mustafa Babür, Fevzi İzzet Atalay ve Diğerleri, Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1973.
Demokrat Parti, Tüzük ve Program, Doğu Matbaası, Ankara 1949.
EROĞUL, Cem, Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1970.
Küçük İstatistik Yıllığı 1947-1950, İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1951.
Karayolları Bülteni, Yıl: 2, S: 20, Haziran 1952.
KARPAT, Kemal H, Türk Demokrasi Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
KIRBAŞLI, Faik, 1920-1972 Döneminde Kalkınmada Öncelikli Yörelere İlişkin Hükümet Politikaları, T.C. Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1973.
MUTLU, N. Yücel, Bayındırlık Bakanlığı Tarihi, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Yayını, Ankara 2005.
OKYAR, Osman, “Marshall Plânı ve Türkiye”, Cumhuriyet, 30 Eylül 1948.

- ŞEFKATLİ, Bedri Münir, “Sağlık ve Hastahane”, Yayla, 29 Ocak 1953.
- SÖNMEZ, Mustafa, Doğu Anadolu'nun Hikâyesi, Arkadaş Yayınevi, Ankara 1992.
- SÜKAN, Faruk, Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları TBMM 1950-1960, Kültür Ofset Yayınları, Ankara 1991.
- SÜZMEN, Nurettin Süzmen, “Doğu Bölgesinin Kalkınması”, Van Sesi, 28 Kasım 1949.
- Şose ve Köprülerin Yapımı İçin Gelecek Yıllara Geçici Yüklemelere Girişilmesi Hakkında Kânun, TBMM Kavanin Mecmuası, D: VIII, C: 31, TBMM Basımevi, Ankara 1949.
- TAN, Necmi, “Ulaştırma Politikamız ve Yol Davası”, Karayolları Bülteni, Yıl: 2, S: 15, Ocak 1952.
- TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C: 3, 16. Birleşim (8.12.1950).
- TBMM Zabıt Ceridesi, D.XI, C.12, İnikat: 41, (19.2.1960).
- TORUN, Esmâ, II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de Kültürel Değişimler –İç ve Dış Etkenler- 1945-1960, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, İstanbul 2006.
- TURAN, Ali Şeref, Türkiye'de Yerel Seçimler, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.
- Türkiye'de Marşal Plânı, Hazırlayan: Devlet Bakanlığı 1'nci Daire Başkanlığı, Ankara 1950.